

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВОТНУ ДЮ В ЧАСІ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Пушняк Олексій Віталійович,

канд. юрид. наук, доц.,

доцент кафедри теорії та філософії права,

Національний юридичний університет

імені Ярослава Мудрого,

Україна, м. Харків

e-mail: pushnyak.o@gmail.com

ORCID 0000-0003-3088-1040

Статтю присвячено проблемі напрямків дії в часі рішень Конституційного Суду України про визнання неконституційними положень нормативно-правових актів, а саме питанню ретроактивності зазначених рішень. З точки зору правової доктрини проаналізовано законодавство та практику конституційного і вищих судів України. Зокрема, досліджено загальну установку судів на неретроактивність рішень Конституційного Суду України з нормоконтролю та винятки з неї. Особлива увага приділена усталеній правовій позиції судів, відповідно до якої ст. 152 Конституції України розтлумачено як таку, що унеможливорює ретроактивність зазначених рішень. Відзначено фундаментальні недоліки цієї позиції, яка своєю категоричністю суперечить низці засадничих правових вимог. Відзначено її помилковість з точки зору догми права та техніки аргументації. Наголошено на необхідності більш гнучкого підходу до визначення напрямків дії в часі рішень Конституційного Суду України, за якого їхня ретроактивність є можливою і в багатьох випадках необхідною. Зроблено висновок про те, що чинне право переважно не забороняє ретроактивність рішень Конституційного Суду України.

Ключові слова: зворотна дія в часі рішень Конституційного Суду України; ретроактивність; пряма дія в часі; негайна дія в часі; перспективна дія в часі; конституційна скарга; неконституційність закону; перегляд за виключними обставинами; *res judicata*.

Вступ. Одним із проблемних питань судового захисту прав людини та функціонування конституційного контролю в Україні є практика, яка склалася у зв'язку з тлумаченням та застосуванням норм ст. 152 Конституції України, що визначають правові наслідки рішень Конституційного Суду України (далі – КСУ) про визнання неконституційними положень нормативно-правових актів.

Проблема полягає у правовій позиції вітчизняних судів, на підставі якої особам, що звертаються до судів з метою перегляду рішень, заснованих на законодавчих положеннях, визнаних неконституційними, переважно

відмовляють у задоволенні відповідних вимог. Відмову обґрунтовують твердженням, що стосовно фактів, які мали місце до ухвалення рішення конституційного органу, положення неконституційного акта лишаються належною нормативною підставою для визначення правових наслідків. Така аргументація заснована на тлумаченні ч. 2 ст. 152 Конституції України як такої, що означає відсутність зворотної дії рішень КСУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні зазначена проблематика вже стала предметом уваги таких дослідників, як, зокрема, Ю. Г. Барабаш (I. Varabash), В. Е. Беляневич (V. Belianevych), В. В. Гончаров (V. Honcharov), А. А. Єзеров (A. Iezerov), А. М. Івановська (A. Ivanovska), В. Кравчук (V. Kravchuk), Р. О. Кукурудз (R. Kukurudz), І. М. Ласько (I. Lasko), М. В. Мазур (M. Mazur), А. М. Мірошніченко (A. Miroshnychenko), М. В. Савчин (M. Savchyn), М. Смокович (M. Smokovych), Д. С. Терлецький (D. Terletskyi), М. В. Тесленко (M. Teslenko), В. П. Тихий (V. Tykhyi), Ю. М. Тодика (I. Todyka), О. О. Уварова (O. Uvarova), Г. О. Христова (H. Hrystova), Є. Черняк (I. Cherniak), С. В. Шевчук (S. Shevchuk).

Утім зазвичай дослідження зосереджені на питаннях правових принципів та цінностей, що мають відношення до цієї проблеми, її конституційно-правових, процесуально-правових аспектах. Натомість лишається поза увагою загальнотеоретичний аналіз питань дії в часі законодавства та рішень КСУ. Наявні дослідження часто обмежені суто констатацією відсутності чи необхідності наявності зворотної дії таких рішень. Автор раніше вже висловлював свої міркування з цього приводу¹. Але з огляду на недостатньо задовільний стан доктрини і практики в зазначеному питанні існує потреба в конкретнішому подальшому його аналізі з точки зору теорії права.

Мета і завдання. З огляду на викладене метою статті є спроба запропонувати вирішення проблем, що виникають у вітчизняній правовій системі у зв'язку з наявним підходом до правового регулювання дії в часі

¹ Раніше автор вже робив спробу аналізу поняття дії в часі рішення суду з нормоконтролю. Ця стаття являє собою переосмислення та розвиток ідей, раніше сформульованих автором. Див., наприклад: Пушняк О. В. Дія у часі судових рішень з нормоконтролю в Україні. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 19–31.

рішень КСУ з нормоконтролю, а її завданнями – визначення теоретичного підґрунтя такої дії зазначених рішень, аналіз на його основі чинного регулювання на рівні законодавства і судової практики, формулювання відповідних практичних зауважень та пропозицій.

Виклад основного матеріалу. Для початку важливо визначити теоретичну основу дослідження даного питання та поняттєвий апарат, що при цьому використовувався. Ключовим тут є широко вживане поняття зворотної дії в часі рішення КСУ. У зв'язку з цим, не вдаючись до аналізу, чи існує сама по собі дія в часі судових рішень з нормоконтролю, чи вона є лише видимістю, пов'язаною з функціонуванням у часі самого права та його правилами, варто відзначити таке.

Рішення КСУ про визнання неконституційним певного акта чи окремого його припису є багатоаспектним явищем. Як інструмент конституційного контролю воно завжди звернене насамперед у минуле. Предметом його оцінки стає вже виданий в минулому акт з уже сформованим його змістом чи минулі дії суб'єктів у межах процедури його створення. Припис про визнання факту неконституційності спрямований на акт, що вже з'явився в минулому.

Утім у цьому дослідженні нас цікавлять насамперед часові характеристики загальних наслідків рішення КСУ в частині припису про визнання акта неконституційним. Основним безпосереднім наслідком тут виступає втрата чинності певним законодавчим приписом у силу принаймні вказівки ч. 2 ст. 152 Конституції України. Фактично рішення суду стає джерелом права, уподібнюється до акта «негативної нормотворчості», що припиняє чинність такого припису².

Розглянувши рішення КСУ про неконституційність акта в такому ракурсі, можна провести аналогію з подібними нормами права та їхньою дією. Йдеться про спеціалізовані, а конкретніше – оперативні норми про визнання акта таким, що втратив чинність. Саме до них рішення КСУ, його припис про неконституційність акта буде близьким в аспекті своїх наслідків та їхніх

² Детальний аналіз природи рішення КСУ в цьому аспекті не є метою даного дослідження.

темпоральних характеристик.

Отже, дія в часі такого рішення має календарну складову, тобто в цьому випадку календарну дату набрання сили рішенням КСУ. Також вона має фактичну складову, тобто певний напрямок поширення в часі правових наслідків, стосовно названої дати. Рішення в цьому аспекті може теоретично мати три напрямки – зворотну, негайну та перспективну дію – й відповідно бути чинним щодо минулих або завершених, теперішніх або незавершених, майбутніх фактів, прав, обов'язків.

Особливістю дії оперативних норм про припинення чинності чи згаданих рішень КСУ є те, що вони насамперед стосуються саме відповідного акта та стану його чинності. Якщо розглядати рішення КСУ про неконституційність принаймні нормативно-правового акта, то за чинним законом єдиним логічно можливим варіантом напрямку їхньої дії в часі є дія суто на акти, чинні або застосовувані станом «на тепер», на момент ухвалення рішення (можливо з певними винятками щодо нечинних застосовуваних актів)³. Отже, має місце щось подібне до негайної дії.

Утім це не єдиний аспект, в якому варто розглядати правові наслідки рішення КСУ та їхні часові характеристики. Враховуючи специфіку та складність цих наслідків, зазначений аспект можна умовно назвати першим рівнем фактичної дії в часі рішення КСУ.

Про другий рівень фактичної дії в часі рішення КСУ потрібно говорити тому, що визнання законодавчого правила неконституційним призводить до втрати ним чинності, а отже через це впливає і на відповідні врегульовані ним юридичні факти, права та обов'язки суб'єктів. Під чинністю (формальною дією)

³ Норма ч. 1 ст. 8 Закону України «Про Конституційний Суд України» визначила, що предметом перевірки на предмет конституційності можуть бути лише чинні акти. Частина 2 ст. 8 цього Закону, як вважають, встановлює тут виняток: «З метою захисту та відновлення прав особи Суд розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) акта (його окремих положень), який втратив чинність, але продовжує застосовуватись до правовідносин, що виникли під час його чинності». Якщо говорити про нормативно-правові акти (а саме лише до них такі формулювання застосовні, як бачиться), то це є дійсно винятком, коли йдеться про випадок застосування акта після втрати ним чинності – до відносин, що мали місце під час його чинності. Звідси цікавий висновок: акти після втрати чинності достатньо довго лишаються в юрисдикції КСУ. З іншого боку, тут немає винятку, коли застосування є наслідком збереження чинності акта (ультраактивної) після втрати ним календарної чинності.

Інша ситуація має місце щодо проектів нормативних джерел права, які перевіряє КСУ.

розуміють існування норми як належного, тобто її загальну юридичну обов'язковість, здатність породжувати права та обов'язки суб'єктів при настанні передбачених нею юридичних фактів⁴.

Цей другий рівень і є тим, що зазвичай мають на увазі, коли говорять про напрямок дії в часі рішення КСУ: значущість його наслідків для минулих, теперішніх чи майбутніх фактів, прав і обов'язків суб'єктів. На цьому рівні дія в часі рішення КСУ перетинається з дією в часі неконституційного законодавчого правила. По суті йдеться вже просто про дію в часі останнього. Утім поширеність використання поняття темпоральної дії рішення конституційного суду дає підстави оперувати обома поняттями⁵.

Дія ж у часі неконституційного правила так само має календарну і фактичну складові. Календарна стосується дати втрати чинності актом, фактична – відповідного його напрямку дії в часі (у цьому разі темпорального напрямку втрати чинності, якщо бути точним). Як відомо, існують напрямки темпоральної дії не лише нових норм, тобто зворотна, негайна та перспективна дія, але й норм старих, що припиняють свою чинність, тобто дострокове, негайне припинення, ультраактивність [1, с. 158–159]. Таким чином, другий рівень фактичної дії в часі рішення КСУ взаємозумовлений з календарною та фактичною дією норм, що втратили чинність на його підставі.

Це означає, що на визначення напрямку дії в часі рішення КСУ впливає не лише дата втрати чинності неконституційним актом, але й напрямок його дії в часі. Звідси випливає, наприклад, що ретроактивність рішення КСУ – тобто його обов'язковість для відносин, що завершилися до його ухвалення – матиме місце не лише в разі втрати неконституційним приписом чинності з моменту початку його дії, але й у разі втрати ним чинності з моменту ухвале-

⁴ Автор не підтримує ідею розмежування чинності та формальної дії нормативно-правового акта, підтримуваним авторами деяких законів та рішення КСУ з цього питання, вважаючи її штучною, практично зайвою та навіть шкідливою. Таке розмежування передбачає перехід значення чинності (формальної дії) акта до поняття дії акта та утворення нової невизначеної сутності під назвою «чинність акта» (див.: Пушняк О. В. До питання співвідношення термінів «набуття чинності нормативно-правовим актом» та «введення в дію нормативно-правового акта». *Форум права*. 2012. № 2. С. 580–592. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1548/1/Pushnjak_2012_2.pdf).

⁵ Надалі в цій статті під напрямками дії в часі/зворотною дією рішення КСУ матиметься на увазі саме цей її другий рівень.

ння рішення, якщо це поєднано з достроковим припиненням припису.

Така запропонована автором з огляду на доктрину теоретична схема опису дії в часі зазначених рішень КСУ. Розглянемо, яким чином законодавство та судова практика в Україні регулюють обговорювані питання.

Згідно з нормою ч. 2 ст. 152 Конституції України приписи правових актів, визнаних неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. Стаття 91 Закону про КСУ, яка має назву «Визначення Судом строку втрати чинності актом (його окремими положеннями)», повторює це формулювання.

Певні висновки можна зробити і на підставі аналізу процесуального законодавства. Згідно з ним підлягають перегляду у зв'язку з виключними обставинами невиконані судові рішення (для рішень у кримінальних провадженнях такого обмеження, як відсутність виконання, не встановлено), винесені на основі неконституційних законодавчих приписів (або навпаки, в яких не застосовано певний припис, визнаний згодом конституційним. – Див. напр., ч. 3 ст. 423 ЦПК). Рішення КСУ в такому разі матиме наслідки для відповідних незавершених правовідносин (маючи негайну дію), а якщо воно зачіпатиме завершені наслідки фактів минулого, завершені правовідносини, його дія може бути охарактеризована як зворотна.

Таким чином, якщо не брати до уваги наведені процесуально-правові норми, як видно, законодавство визначає лише можливі дати втрати чинності неконституційними нормами, тоді як напрямок їхньої дії в часі в ньому не регламентований безпосередньо. Так само не регламентований і напрямок дії в часі рішення КСУ про неконституційність акта. На підставі аналізу законодавства, судової практики та доктрини можна зробити певний висновок про те, як ці напрямки розуміють.

Насамперед тут варто звернути увагу на позицію самого КСУ.

Зокрема, КСУ так висловлювався щодо змісту ч. 2 ст. 152 Конституції

України⁶: «...закони, інші правові акти мають юридичну силу до визнання їх неконституційними окремим рішенням органу конституційного контролю» (а. 3 п. 4 мотивувальної частини рішення № 8-зп від 24.12.1997; рішення № 20-рп/2010 від 30.09.2010); «Незалежно від того, наявні чи відсутні в рішеннях, висновках Конституційного Суду України приписи щодо порядку їх виконання, відповідні закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що втратили чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність» (а. 6 п. 4 мотивувальної частини рішення № 15-рп/2000 від 14.12.2000 р. у справі про порядок виконання рішень КСУ; важливо звернути увагу, що ця позиція передусім робить наголос на відсутності необхідності підтвердження рішення КСУ іншими правовими актами).

Утім останнє зазначене рішення містить й іншу правову позицію, важливу в контексті аналізу ч. 2 ст. 152 Конституції України: «Органи державної влади, органи Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи, громадяни та їх об'єднання, іноземці, особи без громадянства повинні утримуватись від застосування чи використання правових актів або їх положень, визнаних неконституційними» (а. 2 п. 4 мотивувальної частини рішення № 15-рп/2000 від 14.12.2000 р.).

Подекуди в практиці Верховного Суду (далі – ВС) можна зустріти твердження про те, що згідно з правовою позицією КСУ рішення останнього мають пряму дію в часі (див., напр., постанову Великої палати ВС від 18.11.2020 р. у справі № 4819/49/19). Утім принаймні обґрунтування цього твердження посиланням на рішення КСУ у справі про порядок виконання рішень КСУ від 14.12.2000 р. № 15-рп/2000 не є правильним через те, що в ньому йдеться про інше значення терміна «пряма дія», яке не має жодного стосунку до видів напрямків дії права в часі⁷.

⁶ На ці правові позиції подекуди посилаються суди, обґрунтовуючи тезу про неретроактивність рішень КСУ.

⁷ «Рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади. Обов'язок виконання рішення Конституційного Суду України є вимогою Конституції України (ч. 2 ст. 150), яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших

Також варто відзначити, що зазвичай резолютивна частина рішення КСУ не містить особливих вказівок щодо фактичної дії в часі відповідного рішення та неконституційних норм.

Утім тут є винятки, задля розуміння яких варто звернути увагу на попередній варіант Закону України «Про Конституційний Суд України» і його ст. 74 – через той вплив, який вона мала на становлення розуміння дії в часі рішень КСУ. Зазначена стаття передбачала дискрецію щодо встановлення «преюдиціальності» зазначених рішень «при розгляді судами загальної юрисдикції позовів у зв'язку з правовідносинами, що виникли внаслідок дії неконституційного акта». Цю норму інтерпретували як таку, що дає КСУ повноваження визначати напрям дії в часі своїх рішень. Ідея ж про те, що рішенням як винятком могло бути надане юридичне значення щодо правовідносин, які виникли на підставі неконституційного акта, логічно зумовлює, що загальним правилом наслідків застосування ч. 2 ст. 152 Конституції України є перспективна дія рішення КСУ – їхнє поширення суто на майбутні відносини (див. рішення № 8-зп від 24.12.1997 р., що містить першу визначальну позицію КСУ з цього питання, ще й у поєднанні з використанням ст. 74).

Історія функціонування норми згаданої ст. 74 така, що лише в поодиноких випадках КСУ використовував її та давав відповідні вказівки щодо поширення в часі наслідків свого рішення – як от, наприклад, у рішеннях № 8-зп від 24.12.1997 р., № 9-рп/2001 від 19.06.2001 р., № 19-рп/2009 від 08.09.2009 р., № 4-рп/2016 від 08.06.2016 р. чи деяких інших. Іноді КСУ давав таку вказівку в рішеннях з тлумачення, звісно без посилання на преюдиціальність (див. рішення № 1-зп від 13.05.1997 р.).

При цьому у судовій практиці та доктрині не склалося якогось цілісного послідовного розуміння змісту ст. 74. Зокрема, зазнала критики наведена вище її «часова» інтерпретація та й загалом був поставлений під сумнів її раціональний сенс [2; 3]⁸.

Вагомим аргументом виступало те, що звичайні суди не надавали якогось

нормативно-правових актів (ч. 2 ст. 8)» (а. 3 п. 4 мотивувальної частини рішення).

⁸ Деякі міркування з приводу преюдиціальності рішень КСУ автор висловлював раніше [4].

значення таким вказівкам на преюдиціальність у рішеннях КСУ. Наприклад, було проігнороване згадане рішення № 19-рп/2009 (див., напр., рішення ВАСУ від 28.02.2013 р. у справі № К/9991/75370/11-С). Хоча напевно це не має бути аргументом на користь того, як слід розуміти ст. 74 Конституції України, бо, як відомо, сама обов'язковість низки рішень КСУ зазнає ігнорування.

Сам КСУ також не посприяв визначеності в розумінні ст. 74, адже її застосування не супроводжене докладною аргументацією. Окрім того, деякі приклади її використання, принаймні на перший погляд, відходять від буквального значення статті, якщо її розуміти в «часовому сенсі». Це значення полягає в тому, що виняток, який дозволяє встановлювати ця норма, – це поширення наслідків рішення на відносини, які вже склалися на підставі неконституційного акта. Тоді, як, наприклад, у рішенні № 8-зп від 24.12.1997 р. (що, до речі, містить першу визначальну позицію щодо розуміння ч. 2 ст. 152 Конституції України) КСУ посилається на ст. 74 для того, щоб навпаки не поширювати наслідки на такі відносини (див. абз. 4 п. 4 мотивувальної частини та п. 3 резолютивної частини (дещо подібне можна спостерігати в рішенні № 1-рп/98 від 26.02.1998 р.)).

Звідси випливає висновок, що КСУ в цьому рішенні тлумачить слова ст. 74 «може вказати на преюдиціальність» в сенсі «може визначати наявність чи відсутність юридичного значення свого рішення» щодо визначеної цією статтею ситуації. У такому разі обговорювана стаття інтерпретована як уповноваження визначати різні варіанти напрямку темпоральної дії рішення, а не лише, наприклад, негайну чи зворотню дію. Спеціально визначаючи такою своєю вказівкою перспективну дію рішення, КСУ має на увазі, що загальне правило щодо напрямків його дії в часі інше (якщо воно взагалі існує). Отже, правову позицію цього рішення «...закони, інші правові акти мають юридичну силу до визнання їх неконституційними окремим рішенням органу конституційного контролю» не можна розуміти як таку, що визначає перспективну дію як загальне правило, а ч. 2 ст. 152 Конституції України – як норму, яка дає підстави визначити напрямок дії в часі рішення КСУ.

У новому Законі «Про Конституційний Суд України» норми, подібної до закріпленої у ст. 74 раніше чинного закону, немає.

Слід відзначити й те, що у 2020 р. з'явилася правова позиція КСУ, важлива для розуміння розглядуваних питань: «Конституційний Суд України, зважаючи на зміст частини другої статті 152 Конституції України, частини першої статті 97 Закону України “Про Конституційний Суд України”, може не поширювати це Рішення на певні правовідносини, які виникли внаслідок дії Указу, у разі визнання його неконституційним» (абз. 3 п. 4 мотивувальної частини рішення № 9-р/2020). На її основі суд указав: «Рішення Конституційного Суду України не поширюється на правовідносини, які виникли внаслідок здійснення посадових обов'язків особою, призначеною Указом Президента України “Про призначення А. Ситника Директором Національного антикорупційного бюро України” від 16 квітня 2015 року № 218/2015». Такі формулювання знову піднімають питання, наведені вище щодо рішення № 8-зп від 24.12.1997 р.: з якого правила таким чином зроблено виняток і чи існує таке правило⁹.

Таким чином, можливо наведені правові позиції КСУ прямо не вказують на певне загальне правило про належний напрям темпоральної дії рішень КСУ або принаймні можуть бути інтерпретовані по-різному. У будь-якому разі їхня основна частина сформована в контексті системного бачення старого закону і є достатньо неконкретною, проте, здається, продовжує певним чином визначати лінію розуміння темпоральної дії рішень КСУ.

Також не можна не нагадати й про суперечливість підходів до розуміння дії в часі права загалом, що існують у доктрині та практиці КСУ і породжують плутанину в інших сферах юридичної практики¹⁰.

⁹ Саме по собі це рішення викликає низку критичних питань, наприклад, в аспекті застосовності поняття «чинності» до індивідуально-правового акта, на що слушно звернув увагу суддя КСУ В. В. Лемак в Окремій думці до цього рішення (загалом застосовність ч. 2 ст. 152 Конституції України до індивідуально-правових актів є питанням, що потребує окремої уваги).

Слушні міркування висловив і суддя КСУ О. О. Первомайський у своїй Окремій думці до цього рішення. Утім складно погодитися з підтримуваними ним помилковими аргументами КСУ, використаними для обґрунтування сумнівної практики розмежування понять «чинності» та «дії» нормативно-правових актів (див. Пушняк О. В. До питання співвідношення термінів «набуття чинності нормативно-правовим актом» та «введення в дію нормативно-правового акта». *Форум права*. 2012. № 2. С. 580–592. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1548/1/Pushnjak_2012_2.pdf), як і з тим, що «рішення Конституційного Суду мають винятково перспективну дію у часі».

¹⁰ Див. аналіз практики КСУ в цьому аспекті: Пушняк О. В. *Право і час* : монографія. Харків, 2009. 176 с. [5,

Наступним важливим джерелом, яке формує правове регулювання напрямків дії в часі рішень КСУ, є практика вищих судів та особливо ВС¹¹. Ці суди активно викладають своє бачення обговорюваного питання.

Так, у рішенні від 19.06.2012 р. у справі № К/9991/36002/11-С Вищий Адміністративний Суд України (далі – ВАСУ) підтримав позицію, що по суті встановила перспективну дію рішення КСУ (до речі, преюдиціального) № 10-рп/2008р від 22.05.2008 р. Суд вказав, що згадане рішення КСУ «не може бути поширене на правовідносини, що вже виникли станом на момент прийняття цього рішення, так як не має зворотної дії в часі». Отже, відносини, що ще тривали на 22.05.2008 р., вилучені зі сфери дії рішення КСУ (хоча поширення на них означало б негайну дію рішення, якщо бути точним). У цій справі йшлося про реалізацію в судовому порядку рішення центру зайнятості про стягнення з особи допомоги по безробіттю, що мала бути повернута нею в силу припису закону, визнаного неконституційним (рішення центру винесене до рішення КСУ, рішення судів – після нього) (див. також рішення ВАСУ від 19.12.2012 р. у справі № 32/125-а).

Загалом у практиці ВАСУ з розгляду соціальних справ (напр., рішення від 05.12.2012 р., справа № К/9991/54003/11; від 12.07.2012 р., справа № К-14892/09; від 19.12.2015 р., справа № К/800/55007/13), підтриманій практикою Верховного Суду України (постанови від 17.03.2015, спр. № 21-429а14; 9.06.2015, спр. № 21-472а15), рішення КСУ не мають «ретроактивності». За правовою позицією цих рішень право на перерахунок соціальних виплат на основі законодавства, з якого усунуті неконституційні норми, з'явилося лише зі вступом у силу рішень КСУ, без зміни розміру виплат за період дії неконституційних положень.

Також можна відзначити позицію Вищого господарського суду України, висловлену в рішенні від 21.12.2015 р. у справі № 923/1076/14: установлення

с. 108-111]. Утім слід відзначити, зокрема, певний позитивний приклад розвитку практики КСУ – в аспекті фактичного застосування поняття негайної дії нормативно-правового акта, хоча й при цьому недосконалий з точки зору доктрини та юридичної техніки (див. абзаци 4, 5 п. 5 мотивувальної частини Рішення КСУ № 5-р(І)/2019).

¹¹ Огляд практики див.: Єзеров А. А. Неконституційність закону як підстава для перегляду судових рішень за виключними обставинами в адміністративному судочинстві [6].

КСУ неконституційності норми, застосованої судом при вирішенні справи, «не може бути використане під час апеляційного перегляду справи, в якій таке рішення по суті спору вже ухвалене і перевіряється апеляційним судом з урахуванням законодавства, чинного на час його прийняття».

У постанові від 19.11.2018 р. у справі № 755/4893/18 (755/18431/15-а) Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, розглядаючи питання правових наслідків рішення КСУ № 1-р/2018 від 27.02.2018 р. про неконституційність окремих законодавчих положень, дійшов висновку, що згадане рішення «не може бути застосовано до правовідносин з приводу виплати пенсії позивачеві, **що виникли до** (виділено нами – *О. П.*) 27 лютого 2018 року, а саме в період з липня 2014 року». У перегляді рішення суду першої інстанції тут було відмовлено через те, що закон, застосований в ньому, суд вважав таким, що зберігав свою чинність до дати ухвалення рішення КСУ.

Промовистими в цьому відношенні є і пп. 21–22 постанови ВС від 25.07.2019 р. у справі № 804/3790/17, де щодо ч. 2 ст. 152 Конституції України зазначено: «Зі змісту наведеної норми вбачається, що за загальним правилом рішення Конституційного Суду України змінює законодавче регулювання лише для правовідносин, що матимуть місце з дати ухвалення рішення, якщо інше не встановлено самим рішенням», а також її п. 27: «За таких обставин, Рішення Конституційного Суду України від 4 грудня 2018 року № 11-р/2018 на спірні правовідносини не може вплинути, оскільки такі виникли до прийняття вказаного Рішення Конституційного Суду України, а останнє не містить положень, які б поширювали його дію на правовідносини, що виникли до набрання ним чинності».

Не вдаючись до аналізу темпоральних характеристик правовідносин, розглянутих судами у наведених справах, варто відзначити, що тут суди дотримувалися підходу, за яким чинність припису щодо прав, обов'язків, відносин, не завершених на момент набрання ним чинності, розглядають не як негайну дію, а як прояв зворотної дії. Як відомо, за одним з підходів (у більшості випадків не

найкращим) дію в часі часто розуміють як представлену лише двома напрямками: прямим (перспективним) – на майбутні відносини, зворотним – на всі інші. Відтак, коли суди пишуть про неможливість ретроактивності рішення КСУ, вони говорять про непоширення його правових наслідків на будь-які відносини, що виникли до вступу його в силу, лишаючи цьому рішенню суто перспективну дію – на відносини, що виникнуть з дати його ухвалення.

У постанові від 23.10.2019 р. у справі №820/5819/17 КАС, вважаючи неконституційні законодавчі положення чинними «на момент виникнення спірних правовідносин» та розгляду справи судами, тобто до ухвалення відповідного рішення КСУ, та зважаючи на встановлену процесуальним законом для таких випадків процедуру перегляду за виключними обставинами, вказував на неможливість перегляду рішення суду в касаційному порядку в ситуації коли рішення КСУ з'явилося до винесення рішення касаційного суду: «...Під час касаційного перегляду судових рішень суд касаційної інстанції не може перевіряти, чи правильно суди попередніх інстанцій застосували положення, зокрема матеріального права, в редакції, яка діє на час касаційного перегляду. З огляду на зазначене, при прийнятті цієї постанови суд касаційної інстанції не брав до уваги рішення Конституційного Суду України» (див. також постанову КАС від 25.07.2019 р. у справі № 823/1695/17).

Варто звернути увагу й ще на одну правову позицію рішення ВС у справі від 29.10.2019 р.922/1391/18, яка стосується питання співвідношення дії в часі рішень КСУ і *res judicata* (п. 9.9). У ній ВС передусім також робить наголос на неможливості ретроактивної («ретроспективної») дії рішення КСУ:

«Встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, має значення, перш за все, як рішення загального характеру, яким визначається правова позиція для вирішення наступних справ, а не як підстава для перегляду справи із ретроспективним застосуванням нової правової позиції і зміни таким чином стану правової визначеності, вже встановленої остаточним судовим рішенням».

Саме по собі формулювання цієї позиції досить специфічне: з нього випливає, що нова позиція КСУ застосовна до нових справ безвідносно до того, чи стосуються вони фактів чи прав та обов'язків, які мали місце до її появи. Відтак буквально воно уможливорює ретроактивність рішень КСУ, що відрізняється від бачення ВС, викладеного вище. Утім невідомо, наскільки це і мав на увазі ВС, особливо зважаючи на контекст формулювання: воно зроблене у справі щодо застосування процесуальних норм, де ключовим моментом було вирішення питання щодо можливості перегляду певної категорії судових рішень.

Далі суд зазначає: «Виняток нормою пункту 1 частини третьої статті 320 ГПК України встановлено для випадків, коли рішення суду ще не виконане, тобто коли наслідки, передбачені ним, остаточно не настали» (п. 9.9, див. також п. 9.15). При цьому дія рішення КСУ на незавершені наслідки знову фактично названа не негайною, а зворотною.

У цьому ж рішенні ВС досить розгорнуто пояснив роль *res judicata* як складової правової визначеності, яка має зумовлювати неможливість перегляду виконаних (та в інтерпретації цього суду прирівняних до них) рішень. При цьому ВС апелює до практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ): «Разом з тим, принцип правової визначеності, який невід'ємно притаманний праву Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на чому неодноразово наголошував Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях (зокрема у § 58 рішення у справі «Маркс проти Бельгії» від 13.06.1979 р., заява № 6833/74), дозволяє не вдаватися до перегляду судових рішень, які мали місце до прийняття рішення ЄСПЛ як рішення прецедентного або загального характеру, яке формує певну правову позицію. До таких рішень загального характеру належать і рішення конституційних судів. При цьому, як визнає ЄСПЛ, публічне право окремих країн обмежує можливість прийняття конституційними судами рішень, які мають зворотню дію у часі (див. § 58 рішення у справі «Маркс проти Бельгії»)» (п. 9.4).

Як далі стверджує ВС, «Така ж ситуація має місце в Україні, як видно з

норми статті 91 Закону України «Про Конституційний Суд», відповідно до якої закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення» (п. 9.5).

Утім, наприклад, уже в рішеннях від 06.06.2018 у справі 180/746/16-к, від 29.08.2018 р. у справі № 663/537/17 палати ВС вказують на інше, коректніше розуміння прямої дії в часі: «Пряма дія полягає в тому, що новий нормативно-правовий акт або нова правова норма поширюється на факти й правовідносини, що виникли та/або існують після набрання ним чинності» (п. 35 рішення від 29.08.2018 р.).

А в ухвалах від 20.02.2020 р. та 14.05.2020 р. про передачу справи на розгляд об'єднаної палати у справі № 808/1628/18 колегія суддів ВС у такий же спосіб інтерпретує пряму дію в часі і в т.ч. пряму дію в часі рішень КСУ, зазначаючи: «Дійсно, за загальним правилом наслідки неконституційності застосовуються лише до правовідносин, що виникли або продовжують існувати після оголошення рішення Конституційного Суду України» (п. 65).

Така ж по суті позиція відображена вже й у рішенні Великої Палати ВС від 18.11.2020 р. у справі 4819/49/19: «...аналіз норм розділу XII Конституції України («Конституційний Суд України») та Закону України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII «Про Конституційний Суд України» дає підстави дійти висновку про те, що рішення КСУ має пряму (перспективну) дію в часі і застосовується щодо тих правовідносин, які тривають або виникли після його ухвалення. Якщо правовідносини тривалі і виникли до ухвалення рішення КСУ, однак продовжують існувати після його ухвалення, то на них поширюється дія такого рішення КСУ. Тобто рішення КСУ поширюється на правовідносини, які виникли після його ухвалення, а також на правовідносини, які виникли до його ухвалення, але продовжують існувати (тривають) після цього». Виходячи з цього, ВС у своєму рішенні далі зазначає: «На момент ухвалення вищезазначеного рішення КСУ кримінально-процесуальні відносини у

аналізованому провадженні вже припинилися. А це означає, що дія рішення КСУ не може поширюватися на ці правовідносини, оскільки вони виникли і закінчилися до його ухвалення».

У наведених прикладах зміна правової позиції полягає у визнанні негайної дії рішень КСУ, тобто дії на незавершені на момент набрання ними сили правовідносини. Тоді як до цього суди зазвичай наголошували суто на перспективній дії рішень, тобто вважали, що вони мають поширення суто на майбутні правовідносини. Хоча, наприклад, у щойно згаданому рішенні у справі № 4819/49/19 те, що є негайною дією, названо «прямою (перспективною)» дією.

У зв'язку з цим варто звернути увагу, що термін «пряма дія» є не зовсім вдалим. Він існує як логічна пара терміна «зворотна дія» і пов'язаний з поширеним і часто некоректним підходом до розуміння дії права в часі, коли не враховують можливості існування окремого третього напрямку дії права в часі – негайної дії, як дії норми права на незавершені на момент набрання нею чинності правовідносини, права та обов'язки. Звідси походить і плутанина, що розуміти під прямою дією – дію лише на майбутні права і обов'язки чи ще й на ті, що вже існують на момент набрання чинності нормою. Термін «негайна дія» видається тут однозначнішим, особливо в контексті існування термінопоняття «перспективна дія» [5, с. 101–108].

Важливо відзначити і те, яким чином описує ВС дію в часі рішень КСУ у зв'язку з наявністю процесуальних норм про можливість перегляду рішень суду у зв'язку з виключними обставинами та які загальні висновки він з цього робить.

Так, у згаданих рішеннях у справі № 808/1628/18 колегія суддів ВС пропонує таке бачення наявного регулювання в розглядуваних питаннях, що загалом відповідає панівному у вітчизняній практиці підходу: «Дійсно, за загальним правилом наслідки неконституційності застосовуються лише до правовідносин, що виникли або продовжують існувати після оголошення рішення Конституційного Суду України. Такий підхід слід застосовувати до

осіб, які не звертались до суду з метою відновлення порушеного права. У таких ситуаціях відновлення права (наприклад на перерахунок пенсії) можливе з моменту ухвалення відповідного рішення Конституційного Суду України» (пп. 63–64).

«Поряд з цим, до осіб, які у судовому порядку оспорювали наявність/відсутність прав чи обов'язків, що ґрунтується на законі, визнаному згодом неконституційним, діє спеціальне правове регулювання. Захист їх прав від наслідків неконституційності застосованого до них закону можливий через перегляд справи за виключними обставинами» (п. 67).

Як видно, в цій позиції має місце протиставлення двох категорій суб'єктів – тих, які не оспорювали наявність/відсутність прав чи обов'язків, заснованих на законі, визнаному згодом неконституційним, і тих, які робили це. При цьому наслідок розрізнення стосується моменту, з якого можливе відновлення їхніх прав – з моменту ухвалення рішення КСУ та з певного моменту в минулому до такого ухвалення відповідно. У другому випадку відтак можлива негайна та зворотна дія рішення КСУ. Це можна було б назвати, користуючись термінологією англо-американської правової традиції, вибірковою ретроактивністю.

Як видається, логіка такого розрізнення має істотні вади. Якщо регулювання дозволяє відновити справедливість шляхом скасування рішення суду, заснованого на застосуванні/незастосуванні законодавства, визнаного згодом неконституційним/конституційним (окрім того випадку, коли з міркувань *res judicata* заборонено переглядати виконане рішення), то це означає, що до фактів, прав та обов'язків, які мали місце до ухвалення рішення КСУ, будуть застосовані його правові наслідки у вигляді наприклад незастосування неконституційних приписів. Тоді як до суб'єктів, чії аналогічні за часовими характеристиками права та обов'язки не встигли стати предметом судового рішення до появи рішення КСУ, такі наслідки не будуть застосовані. Навряд чи таке розрізнення можна вважати розумним чи виправданим. Більше того, становище останньої категорії суб'єктів буде фактично прирівняне до тих,

чиє становище у силу вимог *res judicata* закон розглядає як закріплене виконанням судового рішення, а відтак безповоротно завершене. І це також складно вважати розумним та виправданим.

Або в дещо іншому ракурсі: якщо допускається перегляд судового рішення, коли виконання ще не настало, тобто коли мають місце незавершені правовідносини, чому право не мало би дозволяти поширювати наслідки рішення КСУ на незавершені правовідносини тих суб'єктів, які не мають винесеного рішення щодо своїх прав та обов'язків.

Становище суб'єктів, щодо яких в силу неретроактивності рішення КСУ буде правомірним застосування неконституційних законодавчих положень, відрізнятиметься і від становища учасників тих відносин, щодо яких суд на підставі відповідних процесуальних норм (напр., ч. 4 ст. 7 КАС) безпосередньо застосував положення Конституції України замість акта законодавства, що суперечить їй (до певної міри прикладом тут може бути рішення ВАСУ від 23.01.2013 р. у справі № К/9991/51302/11).

На додаток до сказаного наявність у розглянутому випадку такої умови для перегляду за виключними обставинами як відсутність виконання рішення в принципі викликає питання з огляду на відсутність цієї умови для перегляду рішення теж за виключними обставинами в ситуації «встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи судом» (див., напр., п. 3 ч. 5. ст. 361 КАС).

Разом з тим позиція ВС не завжди є послідовною і у деяких рішеннях він продемонстрував інший підхід. Наприклад, у рішенні від 05.02.2020 р. у справі № 554/9118/16-ц суд скасував рішення державного виконавця як неправомірне, врахувавши Рішення КСУ про визнання неконституційним норми закону, що лежала в його основі. Важливо відзначити, що відбулося це в рамках касаційного провадження, а не провадження за виключними обставинами, при цьому були скасовані рішення судів першої та апеляційної інстанції як такі, що є результатом неправильного застосування норм матеріального права. На думку

Є. Черняк, це є проявом нової тенденції у питанні ретроактивності [щодо наведеного та інших прикладів див.: 7, с. 122].

Окремо потрібно згадати часову складову наслідків рішення КСУ про неконституційність закону про кримінальну відповідальність. У постанові Великої палати ВС від 13.01.2021 р. у справі № 0306/7567/12, яка стосувалася перевірки кримінальної справи, закритої відповідно до п. 2 ч. 1 [ст. 6 КПК 1960 р.](#), висловлено позицію про ретроактивність рішення КСУ від 11.06.2020 р. № 7-р/2020, яке було визнане підставою для декриміналізації діяння поряд із законодавчим актом та для закриття кримінального провадження знову таки за п. 2 ч. 1 [ст. 6 КПК 1960 р.](#) Такий висновок був зроблений за допомогою системного тлумачення законодавства за ситуації, в якій неконституційність закону зазначений КПК не розглядав прямо як підставу для вказаних наслідків (пп. 14–30)¹².

Чинний КПК розглядає рішення КСУ про неконституційність закону про кримінальну відповідальність лише як підставу перегляду справи за виключними обставинами, при цьому на відміну від інших процесуальних законів тут немає такої умови перегляду, як відсутність виконання рішення. Тим не менш у низці випадків після появи рішення КСУ, яким було встановлено неконституційність приписів особливої частини Кримінального кодексу України, вищі суди закривали кримінальні провадження не через перегляд рішення за виключними обставинами (див. напр., ухвалу Касаційного кримінального суду від 25 листопада 2020 р. у справі № 712/10247/18). В одному з рішень при цьому суд обґрунтував такі свої дії, пославшись на принцип верховенства права (ухвала Вищого антикорупційного суду від 20.11.2020 р. у справі № 991/1759/20)¹³.

Тут же можна згадати й проблему заміни смертної кари засудженим до

¹² Як додатковий аргумент суд використовує вже норму нового КПК щодо перегляду рішення у таких випадках за виключними обставинами: «На користь висновку про ретроспективну дію рішень Конституційного Суду України, якими констатовано невідповідність Основному Закону положень КК щодо криміналізації певних дій або бездіяльності, свідчить і зміст пункту 1 частини третьої статті 459 КПК» (п. 27 мотивувальної частини).

¹³ Див. огляд судової практики з цього питання: Кузіна І. Декриміналізація діяння законом та за рішенням Конституційного Суду [8].

неї, яка виникла у зв'язку з наслідками рішення КСУ № 11-рп/99 і яка вказує на його поширення на наявні на момент його ухвалення кримінально-правові відносини (або, іншими словами, на діяння, вчинені в минулому).

У наведених прикладах помітна специфіка кримінального права, яку слід мати на увазі. У ньому зворотна дія за визначенням (ч. 1 ст. 5 КК України: «Закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотню дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість») полягає у поширенні наслідків рішення КСУ передусім на незавершені правові наслідки у вигляді, зокрема, відбування покарання, судимості, що по своїй суті з загальнотеоретичних позицій є дією негайною.

Варто додати, що описані «ретроактивні» наслідки мали б бути властивими дії рішень КСУ не лише у кримінально-правовій сфері, але і в подібних сферах застосування принаймні публічно-правових заходів юридичної відповідальності в інших галузях права (поширюючись на протиправні діяння, вчинені до ухвалення рішення КСУ). Цікавим питанням тут є доля завершених наслідків у незавершених правовідносинах (конфісковане майно, сплачений штраф тощо), особливо з огляду на певну специфіку неконституційності серед підстав тієї ж декриміналізації.

Як бачимо, в судовій практиці переважає тенденція не надавати рішенням КСУ зворотної дії за певними винятками, які стосуються описаних вище випадків перегляду невиконаних рішень судів за виключними обставинами та дії норм про принаймні кримінальну відповідальність.

Більше того, слід відзначити ще й тенденцію до обмежувального тлумачення першого з наведених винятків: рішення, що не підлягають виконанню, вважають відразу реалізованими, а отже такими, що не можуть бути переглянуті. Так, ВС у постанові від 17.12.2019 р. у справі № 808/2492/18 сформулював позицію, що в ситуації, яка є предметом дослідження, рішення не

може вважатись невиконаним у контексті п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС, оскільки рішення, що набрало законної сили, яким у задоволенні позову відмовлено, не передбачає примусового виконання¹⁴.

Ця позиція зазнала критики. Як відзначає А. Єзеров, «... таке тлумачення призводить до того, що особа, якій у задоволенні позову відмовлено (позивач), фактично позбавляється права на перегляд рішення з підстав визнання неконституційним закону, застосованого в її справі. Це стосується навіть позивача, який пройшов усі інстанції в судах загальної юрисдикції, звернувся з конституційною скаргою до Конституційного Суду України і домогся визнання закону неконституційним – за такого підходу він не може розраховувати на перегляд рішення. Інститут перегляду справи за виключних обставин фактично перестає діяти і втрачає практичне значення» [9, с. 121; див. також: 8; 10]. Цієї ж позиції дотримується й суддя КАС В. Кравчук: «Неконституційність як виключна обставина втрачає сенс, якщо рішення, в якому застосовано неконституційний закон, не скасовується і не може бути скасоване через те, що не підлягає виконанню» [11].

Як слушно й аргументовано відзначила у рішенні від 14.05.2020 р. колегія суддів КАС, звертаючись до Великої Палати за переглядом наведеної вище правової позиції з метою розширити невикористане нею коло судових рішень, що підлягають перегляду в порядку п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС: «Негативні наслідки порушення Конституції України не будуть адекватно усунені тільки констатацією невідповідності положень нормативного акта Конституції і не можуть бути виправлені в інший спосіб, окрім як за допомогою повторного судового провадження <...> Перегляд судових рішень, які ухвалені на підставі положень закону, визнаних неконституційними (конституційними), є одним із проявів «відповідальності» держави та відповідального публічного урядування. У такий спосіб держава виконує свій обов'язок поновити права, які вона сама й порушила, ухваливши акт, який став об'єктом судового конституційного

¹⁴ Неможливість перегляду рішень, що не підлягають виконанню, як реалізованих здається досить логічною з точки зору догми права, якщо вважати, що правові наслідки рішення КСУ володіють негайною і не володіють зворотною дією, тобто не мають поширення на вже завершені права та обов'язки.

контролю і визнаний неконституційним» (пп. 71, 74, див. також: пп. 42–53, 54–62, 63–75).

Свої аргументи колегія суддів висловлювала принаймні двічі у рішенні від 20.02.2020 р. у справі № 808/1628/18, передаючи її на розгляд Великої Палати ВС, та у рішенні від 14.05.2020 р. у тій же справі, передаючи її на розгляд Об'єднаної Палати КАС ВС, утім вони не були враховані. Зокрема, у рішенні від 19.02.2021 р. Об'єднана палата КАС ВС відмовилася переглядати згадану правову позицію ВС.

Загальна установка українських судів на недопущення зворотної дії рішень КСУ корелює з зарубіжною практикою. При цьому такий підхід є досить поширеною в інших правових системах моделлю ліквідації неконституційних положень, яка передбачає правові наслідки *ex nunc* [12, с. 57; див. також: 13, с. 34].

Проте тут варто зробити деякі застереження. По-перше, підхід «*ex nunc*» є певним умовним узагальненням, за яким у кожній правовій системі можуть стояти досить різні конкретні правила. Інакше кажучи, в рамках такого підходу можуть допускати різноманітні винятки із загальної заборони ретроактивності. Наприклад, у Чеській Республіці «... у виняткових випадках висновки Конституційного Суду мають зворотню дію. Це допустимо, якщо вони вкрай необхідні в крайньому випадку з метою захисту конституційності і, якщо вони не призводять до непропорційного втручання в правову визначеність, особливо у вертикальних відносинах, якщо неконституційне положення регулює відносини між державною владою та особою, яка б виграла від їх недійсності <...> у вертикальних відносинах слід надавати пріоритет захисту основних прав над правовою визначеністю та довірою до закону» [12, с. 58]. А, наприклад, Вищий Адміністративний Суд Литовської Республіки не вважає беззаперечно законними адміністративні рішення, ухвалені відповідно до законодавства, чинного на момент їх прийняття і оголошеного лише згодом неконституційним: вони можуть бути оскаржені [Там само, с. 38].

По-друге, описаний підхід не єдиний, який використовують. Так,

німецька правова система використовує модель «*ex tunc*»: «... якщо, наприклад, Федеральний Конституційний Суд встановив неконституційність певного закону, то він визнає такий закон нікчемним (див. речення 1 § 78 ЗФКСЗ). Нікчемність означає «генеральну нечинність правової норми» від самого початку (*ex tunc*). Тому як правило закон є неконституційним з моменту його оприлюднення» [14, с. 22]. Хоча й «рішення, які ухвалюють відповідно до нікчемного закону і які більше не можна оскаржити, залишаються незачепленими визнанням закону нікчемним (див. речення 1 абзацу 2 § 79 ЗФКС). Тобто навіть помилкові рішення (судові рішення, які набули законної сили, або чинні адміністративні акти) залишаються чинними навіть у тому разі, якщо вони спираються на закон, який згодом був визнаний неконституційним. Завдяки врегулюванню такої можливості правова система держави надає принципу правової визначеності (а також правовому миру!) більшого значення, порівняно із забезпеченням матеріальної справедливості. Разом з тим і наслідки такого рішення не підпадають під дію зворотності. У такий спосіб також посилюється авторитет рішень адміністративних судів <...> Проте законодавець передбачив одне важливе виключення: хоча чинність відповідних рішень, які більше не підлягають оскарженню, зберігається згідно з реченням 1 абзацу 2 § 79 ЗФКС, виконувати такі рішення більше не можна (див. речення 2 абзацу 2 § 79 ЗФКС)» [14, с. 23 ; див. також: 13, с. 35–39].

А, наприклад, у Вірменії «... рішення Конституційного Суду мають ретроспективну дію на всі звичайні судові рішення та адміністративні рішення, ухвалені протягом останніх трьох років до набрання чинності рішення Конституційного Суду» [12, с. 58]¹⁵.

Нарешті, по-третє, згаданий підхід існує в певному соціально-правовому контексті західних країн, поряд з розвинутою правовою культурою, повагою до Конституції, усталеною законністю. У нашому ж суспільстві, що перебуває на початку свого шляху до верховенства права і де парламент, інші органи

¹⁵ Огляд зарубіжного досвіду в цьому питанні див., зокрема: Барабаш Ю. Преюдиціальність рішень Конституційного Суду України: проблемні питання теорії та практики. *Право України*. 2010. № 6. С. 45–53 ; Пушняк О. В. Дія у часі судових правоположень. *Теорія і практика правознавства*. 2015. № 1 (7).

державної влади, орган конституційної юрисдикції можуть приймати невиважені рішення чи виступати інструментами політичних маніпуляцій, право мало б передбачати досить гнучкий механізм реагування на неконституційні акти, що включав би можливість ретроактивного перегляду судових рішень у необхідних випадках. При цьому обговорювана більша чи менша недосконалість вітчизняного підходу до проблеми постає вже як надзвичайно істотний недолік з огляду на можливість грубих порушень Конституції, які є цілком реальною небезпекою для країн з труднощами становлення верховенства права та демократії. Так безальтернативно звеличуючи та захищаючи правову певність, правова система ризикує залишити в недоторканності і антиконституційне свавілля, чим цілком може скористатися недобросовісний актор.

Варто відзначити й інші недоліки того варіанту інтерпретації часової складової правових наслідків рішення КСУ, що склався в українській судовій практиці.

Дослідники доречно звертають увагу на неправильності підходу, коли в конфлікті між справедливістю та визначеністю перевага беззаперечно віддана останній. Звісно, правова визначеність є однією з основоположних правових цінностей і у певних випадках такий пріоритет може бути певним чином виправданий. Тим не менше у багатьох інших ситуаціях внаслідок нього може бути заподіяна шкода іншим компонентам верховенства права. Як відзначає В. Кравчук, «... визнання закону неконституційним, не застосування судом конституційного закону <...> – усе це свідчить про помилку з боку держави та підриває довіру до судового рішення. Суспільний інтерес в усуненні сумніву у законності та обґрунтованості судового рішення переважає над суспільним інтересом, що виявляється у дотриманні принципу юридичної визначеності (*res judicata*). У разі конкуренції між правильним і стабільним перевагу слід надавати першому» [10, с. 89].

У свою чергу Венеційська комісія позначає цю дилему в контексті наслідків конституційної скарги як конфлікт між засобом захисту прав людини

і юридичною визначеністю [15, с. 53]. Дійсно, неможливість ретроактивності рішення КСУ у багатьох випадках може означати і порушення прав людини. Як зазначає А. Єзеров, «... держава має забезпечити ефективне поновлення прав через можливість повторного розгляду справи, під час якого суд загальної юрисдикції, зважаючи на рішення Конституційного Суду України, повинен переглянути судові рішення, яке ґрунтувалося на неконституційних положеннях закону, відповідно до закону, який узгоджується з Конституцією України (або без застосування закону, який із Конституцією України не узгоджується), та на основі юридичної позиції Конституційного Суду України» [9, с. 122–123]. У свою чергу М. Савчин наголошує на необхідності дії *ex tunc* рішень КСУ з розгляду конституційних скарг в аспекті його наслідків *inter partes* з метою поновлення порушених прав людини: «У цій ситуації сила рішення *ex tunc* накладає на державу позитивний обов'язок поновити суб'єктивне публічне право з моменту його порушення із виплатою справедливої компенсації. Якщо говорити щось інше у цьому випадку, то це буде запереченням сутнісного змісту права – ідея конституційної скарги як засобу захисту порушених конституційних прав втрачає свій сенс» [16, с. 68]¹⁶.

Як слушно продовжує М. Савчин, слід застосовувати системне тлумачення Конституції України, беручи до уваги не лише ч. 2 ст. 152 Конституції України, але й її статті 3, 55, відтак «поновлення порушеного права не пов'язано власне із датою набрання чинності рішенням КС. Обов'язок захисту полягає у поновленні порушеного права з моменту його порушення <...> Виходячи із цих конституційних засад, адміністративні суди мають переглядати свої рішення за заявами уповноважених осіб, якщо рішенням КС буде встановлено, що застосовані положення закону в остаточному судовому рішенні є антиконституційними. Відмова у перегляді рішень адміністративними судами є відмовою у правосудді і запереченням сутнісного змісту права на судовий захист» [16, с. 69].

¹⁶ Утім складно погодитися з позицією автора щодо обмеження ретроактивності суто наслідками рішення КСУ *inter partes*. Принцип рівності, визначеності вимагають, щоб правові наслідки рішення КСУ мали значення не лише щодо одного суб'єкта подання конституційної скарги. «Захист прав людини не може відрізнятися залежно від того, чи було подано заяву до Конституційного Суду в тій чи в іншій справі» [13, с. 38].

Як відзначено в Окремій думці суддів ВС до рішення від 18.11.2020 р. у справі № 4819/49/19, визнання акта, застосованого у справі, неконституційним належить до тих особливих і непереборних обставин, які відповідно до практики ЄСПЛ дозволяють відхід від принципу *res judicata*. У цьому контексті «...абсолютне заперечення ретроспективної дії рішень КСУ щодо неконституційності норми кримінального процесуального закону позбавляє сенсу і фактично нівелює передбачену п. 1 ч. 3 ст.459 КПК виключну обставину як підставу перегляду судових рішень, перетворює цю норму закону на «мертву» і не функціональну» [17, п. 1–12]. Отже, унеможливлення ретроспективного застосування рішення КСУ позбавляє заявника будь-яких ефективних засобів захисту порушеного права [Там само, п. 18].

Наведені аргументи підтверджує рішення ЄСПЛ у справі «Пічкур проти України» 2013 р., яка стосувалася припинення виплати пенсії заявнику через його проживання за кордоном. У рішенні встановлено порушення заборони дискримінації та права власності у ситуації, яка включала факти відмови судів заявнику через неретроактивність рішення КСУ №25-рп/2009 від 07.10.2009 р., факт поновлення виплати пенсії за рішенням суду лише з моменту ухвалення названого рішення КСУ. Розрізнення на підставі такої ознаки як проживання заявника-одержувача пенсії за кордоном ЄСПЛ визнав порушенням за період з моменту припинення виплати пенсії до ухвалення рішення КСУ 07.10.2009 р. При цьому суд наголосив на неможливості для заявника пред'явити відповідні вимоги на національному рівні. Таким чином, йдеться про ситуацію, коли наявне правове регулювання, зокрема позиція українських судів щодо відсутності в рішень КСУ зворотної дії, перешкодила реалізації прав заявника.

Як відзначає А. Єзеров, підхід, що передбачає перегляд судового рішення, заснованого на неконституційному акті, повністю узгоджений із принципом належного урядування. У справі «Лелас проти Хорватії» (заява № 55555/08) ЄСПЛ зазначив, що «... держава, чії органи влади не дотримувалися своїх власних внутрішніх правил та процедур, не повинна отримувати вигоду від своїх правопорушень та уникати виконання своїх

обов'язків; ризик будь-якої помилки, зробленої органами державної влади, повинна нести держава, а помилки не повинні виправлятися за рахунок зацікавленої особи, особливо якщо при цьому немає жодного іншого приватного інтересу (пункт 74)». Такий перегляд судових рішень «є одним із проявів «відповідальності» держави та відповідального публічного урядування. У такий спосіб держава виконує свій обов'язок поновити права, які вона сама й порушила, ухваливши акт, який став об'єктом судового конституційного контролю і визнаний неконституційним» [9, с. 123].

На неприйнятності порушення конституційних прав і свобод наголошує і голова КАС М. Смокович, «... особливо коли винуватцями такого порушення є органи публічної влади та їх посадові особи». З огляду на це він допускає можливість та доцільність ретроспективної дії рішення органу конституційної юрисдикції [18, с. 13].

Таким чином, беручи до уваги міркування правопевності для з'ясування можливості ретроактивності рішення КСУ, варто враховувати й те, про які відносини йдеться – горизонтальні – між приватними суб'єктами, чи вертикальні – між державою та приватною особою [15, с. 52–53].

У розглянутому контексті також варто ще раз згадати Окрему думку суддів ВС до рішення від 18.11.2020 р. у справі № 4819/49/19. У ній запропоновано такі критерії ретроспективного застосування рішення КСУ, яким встановлена неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні кримінальної справи як підстави для перегляду судових рішень за виключними обставинами:

«– визнання КСУ неконституційності окремого положення закону про кримінальну відповідальність, що встановлює кримінальну протиправність діяння, застосованого судом при вирішенні справи, якщо таким рішенням буде скасована або пом'якшена кримінальна протиправність діяння, або іншим чином поліпшуватиметься становище особи, яка вчинила відповідні діяння, у тому числі особи, яка відбуває або відбула покарання, але має непогашену чи

незняту судимість;

– застосування в рішенні національного суду закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, неконституційність, конституційність яких встановлена рішенням КСУ, ставить під серйозний сумнів загальну справедливість оскарженого кримінального провадження;

– наявність реальної можливості застосування ефективних засобів захисту порушеного права заявника;

– заявник продовжує зазнавати значних негативних наслідків, щодо яких справедлива сатисфакція не може бути адекватним засобом захисту і які не можна виправити інакше ніж через поновлення кримінального провадження» [17, п. 19]¹⁷.

Слід звернути увагу і на принцип рівності, про що вже йшлося вище, який має безпосередній стосунок до розглядуваних питань в аспекті існування не виправданого розрізнення, що виникає у зв'язку з обговорюваною позицією українських судів.

Окрім того, як бачиться, неможливість поширення наслідків рішення КСУ на минуле підриває і законність, верховенство та пряму дію норм Конституції, а відтак і саму основу правової визначеності, закладену на рівні Основного Закону, норми якого були порушені. Навряд чи відповідає принципу правової певності і ситуація одночасної наявності двох чинних норм права, які передбачають різне регулювання, тим більше, якщо ці норми різної юридичної сили і одна з них – норма конституції.

Потрібно відзначити також, що принцип неретроактивності призначений для захисту від порушення визначеності нормами нових актів, а не для усунення дії вже наявних конституційних норм зі сфери, де певний час діяла неконституційна норма.

Як бачимо, існує досить поширене переконання про необхідність

¹⁷ У цій справі Велика палата відмовила в задоволенні заяви про перегляд рішення за виключними обставинами, зазначивши, що позаяк рішення КСУ від 17.06.2020 р. № 4-р (П)/2020 має пряму (перспективну) дію, на день прийняття ККС ухвали від 25.10.2019 р. норма ч. 3 ст. 307 КПК щодо заборони оскарження ухвали слідчого судді за результатами розгляду скарги на бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення, ще не була визнана неконституційною.

ретроактивності (принаймні як одного з можливих напрямків дії в часі) рішень КСУ. При цьому фундаментальних, змістовних перешкод для неї немає. Хоча й, як зазначає М. Смокович, вона «не може мати абсолютного характеру. Законодавець має встановити певні юридичні фільтри» [18, с. 14]¹⁸.

Утім серед істотних перешкод вітчизняна судова практика вбачає і «формально-юридичну» перешкоду у вигляді ч. 2 ст. 152 Конституції України¹⁹. На цю норму спирається більшість проаналізованих вище правових позицій українських судів. Її формулювання вважає тут основною перепорою і М. Савчин [16, с. 68]. А А. Єзеров, обґрунтовуючи необхідність допустити перегляд у порядку п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС судових рішень, що не підлягають виконанню, вважає за необхідне підкреслити відсутність суперечності норм цієї статті та положення Конституції України, з якого виводять «пряму дію» рішення КСУ [6, с. 101]. Це є логічно необхідним кроком аргументації для визнання можливості такого перегляду, адже така суперечність впливає з ідеї про те, що ч. 2. ст. 152 Конституції України фактично визначає напрям дії в часі рішень цього органу, при чому цим напрямом є суто «пряма» дія. У запропонованому ж розумінні п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС може означати в тому числі ретроактивність рішення КСУ, тобто виняток, не передбачений ч. 2 ст. 152 Конституції України (також, як уже було зазначено вище, практика йде шляхом наділення ретроактивністю і рішень КСУ про неконституційність норм про кримінальну відповідальність).

Ця суперечність уже має навести на думку, що існують певні невідповідності в розумінні та застосуванні ч. 2 ст. 152 Конституції України в українській судовій практиці.

Глибші причини таких невідповідностей полягають у необґрунтованості,

¹⁸ Щодо орієнтирів, які заслуговують на врахування при визначенні напрямку дії в часі рішення КСУ, зокрема і ретроактивності, меж її застосування див.: Смокович М. Впровадження рішень Конституційного Суду України: пошуки ефективного механізму захисту прав людини [18, с. 14–17]. Серед іншого автор звертає увагу на проблему виконання рішення КСУ, особливо у випадках, коли потрібний юридично визначений механізм реалізації наслідків рішення КСУ. Див. також Окрему думку судді КСУ Юровської Г. В. стосовно рішення КСУ від 11.06.2020 р. № 7-р/2020 у справі щодо конституційності положень ст. 375 КК України.

¹⁹ Дослідники звертають увагу на інші перешкоди ширшого плану. Зокрема, Ю. Барабаш вважає, що закріплена в українському праві модель нормативної конституційної скарги не створює аналогічних до повної скарги можливостей для перегляду рішення в справі скаржника [15, с. 57].

неналежності посилання суто на ч. 2 ст. 152 Конституції України для визначення напрямку дії в часі рішення КСУ. Їх добре видно, якщо звернути увагу на подібні норми українського законодавства, що визначають дати набуття чинності (введення в дію) чи припинення чинності нормативно-правовими актами, наприклад, п 1 Розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р. № 2136-VIII: «Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування», чи там само п. 8: «Визнати таким, що втратив чинність, Закон України «Про Конституційний Суд України» ...»; або п. 2 Розділу IX «Прикінцеві положення» Господарського кодексу України від 16.01.2003 р.: «Визнати такими, що втратили чинність з 1 січня 2004 року Закон України «Про підприємство» ... ; Закон України «Про підприємства в Україні»...».

Можливо, з одного боку, конституціодавець і бажав укласти в норму ч. 2 ст. 152 Конституції України певний сенс орієнтиру для визначення темпоральної чинності неконституційного акта – менш виразно – в оригінальній її редакції 1996 р., більш виразно – у зміненій редакції 2016 р. І, звісно, ці норми визначають точку відліку для розрахунку напрямку дії в часі положень відповідного акта.

Утім, з іншого боку, безпосередньою підставою для визначення цього напрямку є аж ніяк не норми такого роду, а, наприклад, ст. 58 Конституції України чи подібні їй норми загальних положень певного нормативно-правового акта або зазвичай відповідний пункт Перехідних положень акта, про чинність якого йдеться. Зокрема, можна поглянути на п. 4 Розділу IX «Прикінцеві положення» Господарського кодексу України від 16.01.2003 р.: «Встановити, що Господарський кодекс України застосовується до господарських відносин, які виникли після набрання чинності його положеннями відповідно до цього розділу. До господарських відносин, що виникли до набрання чинності відповідними положеннями Господарського кодексу України, зазначені положення застосовуються щодо тих прав і обов'язків, які продовжують існувати або виникли після набрання чинності

цими положеннями» (див. також, напр., п. 1 Розділу IV «Перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р. № 2136-VIII чи інші подібні норми). За відсутності ж нормативного регулювання цього питання, особливо в умовах недосконалості його розуміння в судовій практиці, слід звертатися до позиції правової доктрини.

Таким чином, твердження про відсутність у рішень КСУ зворотної дії в часі, обґрунтоване посиланням на згадану норму Конституції України, є хибним способом аргументації через те, що воно спирається на її поверхневе розуміння, на тлумачення, яке не відповідає точному змісту цієї норми (не говорячи вже про випадки, коли ВС аргументує наявність у рішень КСУ прямої дії в часі, посилаючись на правові позиції самого КСУ, де йдеться про пряму дію в іншому сенсі, як було зазначено вище).

Такі твердження судів зводяться по суті до констатації правила ч. 2 ст. 152 Конституції України про дату втрати чинності неконституційними приписами й заснованої на ній констатації відсутності зворотної дії рішень КСУ як висновку, що ніби беззаперечно випливає з попередньої тези. При цьому немає пояснення зв'язку між цими двома складовими аргументації, який насправді досить непростий і неоднозначний. Тут судова практика демонструє прогалину в аналізі темпоральної дії зазначених юридичних правил. Відтак висновки судів про відсутність зворотної дії в часі рішення КСУ з нормоконтролю бачаться передчасними та неналежним чином обґрунтованими²⁰.

Більше того варто відзначити, що не завжди судді володіють глибоким розумінням темпоральної дії права, можливим підтвердженням чого є друге речення в такому неодноразово цитованому уривку з постанови ВС від 19.11.2018 р. у справі № 755/4893/18 (755/18431/15-а): «Згідно з резолютивною

²⁰ Якщо проаналізувати мотивувальні частини рішень ВС у цьому питанні, то можна побачити, зокрема, такі варіанти аргументації висновку про відсутність ретроактивності рішення КСУ: 1) цитування ч. 2 ст. 152 Конституції України; 2) цитування ч. 2 ст. 152 Конституції України та ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України»; 3) цитування відповідного пункту резолютивної частини рішення КСУ, в якому останній конкретизував момент втрати чинності неконституційних приписів; 4) деякі попередні варіанти, поєднані з цитуванням ст. 58 Конституції України (досить рідкісний варіант); 5) цитування деяких правових позицій ВС, розглянутих у цій статті; 6) цитування чи посилання на позицію КСУ; 7) констатація відсутності ретроактивності рішень КСУ без посилань на джерела права.

частиною рішення Конституційного Суду України № 1-р/2018 від 27 лютого 2018 року положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України визнані неконституційними, останні втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього рішення. Зі змісту наведеного слідує, що дія положень абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України втратила чинність з 27 лютого 2018 року, при цьому така не має зворотної сили».

Як можна припустити, обговорювані висновки суддів зумовлені браком глибокого аналізу питання, особливістю формулювання самої відповідної норми Конституції, поєднанням з прихованим чи інтуїтивним використанням за аналогією правил дії в часі законодавства, застосуванням відповідних принципів права (правопевності, неретроактивності права тощо) та доктринальних ідей або відтворенням підходів зарубіжної практики. Так, якщо ст. 58 Конституції України дає загальну установку на неретроактивність законодавчих змін, то ніби це беззаперечно стосується і випадку втрати чинності неконституційними приписами. Важливу роль у формуванні такого підходу та його поширенні відіграла і обов'язковість правових позицій КСУ та механізми забезпечення сталості практики ВС. Загалом такий підхід не позбавлений повністю сенсу, втім випускає з уваги декілька обставин.

Перша – самі правила ст. 58 Конституції України (а також подібних норм галузевих актів) передбачають і ретроактивність законодавства: буквально – для певних приписів про юридичну відповідальність, а згідно з відомою, хоча й спірною, але правовою позицією КСУ – для приписів щодо юридичних осіб на підставі вказівки законодавця.

Друга – формальне слідування принципам правопевності та неретроактивності навряд чи має бути самоціллю, адже ці принципи мають використовуватися розумно та з урахуванням інших фундаментальних правових засад, про які йшлося вище.

Третя – набрання сили рішенням КСУ, внаслідок якого неконституційний

акт втрачає чинність – це не акт правотворчості у її традиційному розумінні. Суд лише констатує факт неконституційності, цієї особливої колізії або порушення норм Конституції, що тягне за собою нечинність відповідного акта. Відтак правила дії в часі нововведеного законодавства не можуть бути автоматично і без застережень поширені на приписи про неконституційність.

Четверта – ретроактивність/неретроактивність – це питання напрямків дії в часі нововведеного законодавчого акта, тоді як ситуація втрати чинності неконституційними приписами – це питання щодо «старого» акта і напрямків саме його темпоральної чинності. Звісно, це пов'язані питання, але ж йдеться про особливу ситуацію неконституційності. У будь-якому разі ч. 2 ст. 152 Конституції України не регламентує напрямки дії в часі старого, неконституційного акта.

У доктрині ж виділяють три напрямки темпоральної чинності старого акта: дострокове припинення, негайне припинення та ультраактивність [1, с. 158–159]. В юридично-технічному аспекті дострокове припинення дії в часі неконституційних приписів (як відповідник ретроактивності рішення КСУ) і робить можливим послідовніше усунення наслідків неконституційності та порушення прав особи. При цьому ніщо в Конституції України та законодавстві не виключає можливість зважено допускати зазначене дострокове припинення (за винятком лише відповідних норм процесуального законодавства, що не дозволяють перегляд виконаних рішень судів).

П'ятою обставиною, яка заслуговує на увагу, є те, що проаналізована проблема дії в часі неконституційних норм є достатньо непростю, такою, що зачіпає співвідношення основоположних правових цінностей, стосується дії найважливіших складових законодавства та може мати різні варіанти розв'язання, а отже мала б бути предметом законодавчого регулювання, за відсутності якого суди не мали б категорично обирати один з варіантів на власний розсуд.

Утім зарубіжна практика знає різні способи її регламентації – нормами конституцій, звичайних законів чи положеннями судової практики, хоча

напевно часто матиме місце їхнє поєднання [13, с. 37].

У зв'язку з цим цікаво відзначити таке формулювання у рішенні ВС від 24.04.2019 р. у справі № 263/10994/16-а «оскільки визнані неконституційними положення ряду законів України втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення від 20.12.2016 № 7-рп/2016, **а останнє не містить положень, які б поширювали його дію на правовідносини** (виділення наше – О. П.), що виникли до набрання ним чинності, то суди всіх інстанцій, які розглядали дану справу, не мали підстав для застосування зазначеного рішення Конституційного Суду України до спірних правовідносин».

Як бачимо, на думку суду, КСУ може змінювати звичайний напрямок дії в часі своїх рішень (поширюючи їхню дію «назад», «на правовідносини, що виникли до набрання» чинності рішенням КСУ). Такі ж формулювання можна знайти й в інших рішеннях самого ВС (зокрема, у близько 20 рішеннях за період до серпня 2020 р.) та інших судів.

Варто відзначити, що при цьому чинна Конституція та Закон України «Про Конституційний Суд України» (ст. 91 «Визначення Судом строку втрати чинності актом (його окремими положеннями)») надають останньому повноваження змінювати лише дату втрати чинності неконституційними приписами і лише на більш пізню щодо моменту ухвалення рішення. Чинне законодавство прямо не передбачає повноваження КСУ визначати напрямок дії правових наслідків рішення КСУ на відповідні правовідносини. Норми ст. 97 «Порядок виконання рішень та висновків Суду» Закону, як бачиться, також не регулюють це питання.

З одного боку, така практика може бути пояснена певними ірраціональними причинами. Так, згадане вище рішення ВС від 24.04.2019 р. у справі № 263/10994/16-а, що містить обговорюване формулювання, стосувалося правових наслідків рішення КСУ від 20.12.2016 р. № 7-рп/2016 – рішення, винесеного ще за чинності попереднього варіанту закону про КСУ. Саме він, як вже зазначалося вище, містив норми про можливість преюдиціальності рішень

КСУ, які могли бути розтлумачені як такі, що дають названі повноваження. Можливо суди продовжували повторювати зазначену формулу щодо рішень КСУ, винесених уже за нового закону.

З іншого боку, причина може полягати у тлумаченні згаданої ч. 1 ст. 97 чинного Закону чи її аналогу – ч. 2 ст. 70 старого Закону. Так, КСУ у резолютивній частині рішення № 4-рп/2016 на підставі передбаченого цією статтею свого повноваження визначати порядок та строки виконання своїх рішень визначив (чи, можливо, фактично підтвердив) таку важливу складову правових наслідків свого рішення як відновлення чинності попередньої редакції відповідних законодавчих приписів замість тих, що були визнані неконституційними. Тобто КСУ у такий спосіб регламентував питання, подібні чи принаймні близькі до розглядуваних. А, наприклад, Велика Палата ВС у згаданому вище рішенні у справі № 4819/49/19 двічі згадує саме в контексті аналізу темпоральних характеристик дії рішень КСУ передбачене ст. 97 повноваження.

Лише у 2020 р. з'явилася чіткіша правова позиція КСУ з цього приводу: «Конституційний Суд України, зважаючи на зміст частини другої статті 152 Конституції України, частини першої статті 97 Закону України “Про Конституційний Суд України”, може не поширювати це Рішення на певні правовідносини, які виникли внаслідок дії Указу, у разі визнання його неконституційним» (абз. 3 п. 4 мотивувальної частини рішення № 9-р/2020). Хоча вона і сформульована у справі про неконституційність індивідуально-правового акта, проте дає загальне уявлення про підхід КСУ у цьому питанні.

Таким чином, наведеними правовими позиціями ВС і КСУ останній «наділений» вказаним повноваженням, хоча й прямо не передбаченим законодавством, але надзвичайно важливим для забезпечення у майбутньому необхідної гнучкості у визначенні поширення в часі наслідків рішень цього органу.

Врешті варто відзначити, що підхід українських судів до визначення напрямку дії в часі рішень КСУ мав би бути більш зваженим і заснованим на

коректному глибокому аналізу цього важливого питання, супроводженому викладенням своєї належної аргументації. Просте уподібнення підходів до ретроактивності рішень з нормоконтролю та законодавства чи збіг висновків українських судів з певними підходами, що існують в іноземній практиці, ще не означає їхньої правильності, оскільки, як відомо, розумним має бути не лише результат діяльності, але і сам процес його вироблення [19, с. 37].

Аналізуючи дію в часі рішень КСУ не можна обійти увагою і ч. 3 ст. 152 Конституції України («Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку»)²¹, а також її ст. 56 та їхній вплив на розглядуване питання.

Існують різні підходи до їхнього розуміння. Так, Ю. Г. Барабаш наголошує на різній юридичній природі ч. 3 ст. 152 і ст. 56 Конституції України, а відтак на необхідності розмежовувати питання відновлення порушених неконституційним актом прав (яке може бути недосяжним через *res judicata*) та сатисфакцію в конституційному провадженні. Право на відшкодування, що впливає з ч. 3 ст. 152 Конституції України, на його думку, носить самостійний характер, його не можна розглядати складовою права на судовий захист. Відтак необґрунтовано застосовувати норми цивільного законодавства про відшкодування шкоди, заподіяної незаконним актом [15, с. 55–56].

З іншого боку, суди застосовують ч. 3 ст. 152 Конституції України разом з відповідними положеннями Цивільного кодексу за аналогією в умовах відсутності спеціального закону (утім у більшості випадків обмежувачем тут стало описане вище уявлення про «пряму» дію рішення КСУ, відтак, компенсація неодержаних соціальних виплат наставала переважно з дати його ухвалення). Загалом такий підхід бачиться більш послідовним у плані належного виконання державою зобов'язань щодо прав людини. Окрім того, заподіяння шкоди неконституційним актом є окремим випадком заподіяння

²¹ Наразі відповідний спеціальний закон відсутній.

шкоди неправомірним актом, тому наслідки, передбачені ч. 3. ст. 152 Конституції України, мають у будь-якому разі включати цивільно-правову складову.

Отже, видається, правила про відшкодування шкоди, заподіяної неправомірними, неконституційними актами, в т. ч. норми ст. 56 та ч. 3 ст. 152 Конституції України, виходячи з їхніх формулювань, повинні були б мати «ретроактивний» сенс: вони передбачають відшкодування всієї шкоди – в тому числі тієї, що вже мала місце до ухвалення рішення КСУ. Необхідність відшкодування такої шкоди гірше узгоджується з ідеєю про те, що акт слід вважати неправомірним суто на майбутнє.

Отже, наведене може означати, що це є норми Конституції України, які фактично визначають напрямок темпоральної дії рішень КСУ, принаймні щодо однієї зі складових їхніх правових наслідків – відшкодування шкоди, спричиненої неконституційним актом. Це ще один аргумент проти категоричного сприйняття рішень КСУ як «неретроактивних».

Висновки. Вітчизняна судова практика виходить з такого загального розуміння норм Конституції України і, зокрема, ч. 2 ст. 152 Основного Закону, що рішення КСУ про неконституційність законодавчого припису не мають поширення на права та обов'язки, завершені до ухвалення цього рішення, тобто не володіють ретроактивністю. Тут варто відзначити окремі прогресивні зміни: визнано поширення таких рішень КСУ на відносини, що тривають на момент їх ухвалення, тобто негайну дію. Щоправда лишається деяка плутанина з вживаною в судовій практиці для позначення напрямків дії права в часі термінологією.

Як вважається, винятки із загального правила про неретроактивність стосуються відносин, які зачіпає передбачений процесуальним законодавством перегляд судових рішень у зв'язку з виключною обставиною неконституційності (конституційності) застосованого (не застосованого) у справі законодавчого припису. При цьому тут навряд чи можна погодитися з наявним у судовій практиці звужувальним тлумаченням процесуальних норм щодо умов такого перегляду.

Виятки також стосуються діянь, що підпадають під наслідки фактичної декриміналізації рішенням КСУ про неконституційність закону про кримінальну відповідальність.

Вважаємо, що навіть у межах уже наявних у судовій практиці підходів, наслідки, подібні до зазначеної декриміналізації, мають застосовуватися у всіх сферах реалізації публічно-правових заходів юридичної відповідальності в різних галузях права.

Утім загальне правило, застосовуване вищими судовими органами України, яке полягає в категоричному запереченні ретроактивності рішень КСУ з нормоконтролю, зазнає критики з різних позицій і не може бути визнане правильним. Водночас неретроактивність, як лише один із можливих варіантів наслідків рішення КСУ з нормоконтролю, має сенс та право на своє існування.

Наявна правова позиція ВС у зазначеному питанні має істотні вади у фундаментальному та юридично-технічному аспекті.

У першому аспекті вона не виправдано віддає перевагу правовій визначеності, залишаючи без належної уваги вимоги справедливості, захисту прав людини, рівності, а також низку складових самої правової визначеності чи близьких до неї вимог верховенства та прямої дії норм Конституції України, несуперечливості права, законності. Підходи до вирішення обговорюваних питань мали б спиратися на системне тлумачення норм Основного Закону, в тому числі його ч. 2 ст. 3, статей 8, 22, 55, 56, 64 та ч. 3 ст. 152.

В юридично-технічному відношенні обговорювана правова позиція не має належного обґрунтування, а якщо судити з наявних формулювань її аргументації – вона є просто помилковою через невідповідність чинному праву. Її основним підґрунтям є зміст ч. 2 ст. 152 Конституції України, неправильно розтлумачений як такий, що достатньо вичерпно визначає напрям дії в часі рішення КСУ в аспекті його поширення на права та обов'язки суб'єктів. Тоді як насправді ця норма безпосередньо встановлює лише дати втрати чинності неконституційними приписами на підставі рішення КСУ. Вона не регулює напрямок дії в часі цих приписів, а отже переважно не визначає і напрям дії в

часі рішення КСУ в аспекті його поширення на права та обов'язки суб'єктів.

Як видно в цьому випадку, суди не приділяють належної уваги розробленій в доктрині теорії дії права в часі й насамперед розрізненню двох аспектів темпоральної чинності права – календарному (який стосується дати набрання чи втрати чинності правилом) і фактичному (який стосується напрямку поширення правових наслідків відповідного нововведеного чи старого правила). Так само обійдене увагою існування напрямків темпоральної дії «старого» акта (у нашому випадку акта, що втратив чинність як неконституційний). Унаслідок цього суди демонструють прогалину в розумінні обговорюваних питань дії права в часі, а отже й в аргументації своїх рішень.

Відтак позбавлена підґрунтя і правова позиція судів щодо розуміння ч. 2 ст. 152 Конституції України як такої, що встановлює «пряму» дію в часі рішень КСУ. Більш того, вона є відверто хибною, коли ВС для обґрунтування «прямої» дії в часі рішень КСУ апелює до правової позиції цього органу, яка говорить про пряму дію рішень КСУ в принципово іншому значенні.

Як свідчить аналіз, загальні принципи права, чинні Конституція та законодавство України здебільшого не забороняють ретроактивність рішень КСУ з нормоконтролю. Швидше вони вказують на її необхідність у багатьох випадках.

Варто відзначити актуальність створення на цій основі детальніших правил визначення варіантів напрямків темпоральної чинності неконституційних приписів та відповідних рішень КСУ. Вони мають бути вироблені з урахуванням наведених вище принципів права, доктринальних позицій та низки інших правових і позаправових обставин. Це надасть можливість створити гнучкіші підходи до поширення в часі правових наслідків рішень КСУ з нормоконтролю.

Список літератури

1. Бахрах Д. Н. Действие норм права во времени: Теория, законодательство, судебная практика : монография. Москва : Норма, 2004. 224 с.
2. Барабаш Ю. Преюдиціальність рішень Конституційного Суду України: проблемні питання теорії та практики. *Право України*. 2010. № 6. С. 45–53.
3. Ласько І. М. Питання виконання рішень Конституційного Суду України та

визнання нормативно-правового акта в сфері соціального забезпечення неконституційним. *Судова апеляція*. 2013. № 2 (31). С. 19–24.

4. Пушняк О. В. Дія у часі судових рішень з нормоконтролю в Україні. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 19–31. doi: 10.21564/2414-990x.137.98701.

5. Пушняк О. В. *Право і час* : монографія. Харків : Фінн, 2009. 176 с.

6. Єзеров А. А. Неконституційність закону як підстава для перегляду судових рішень за виключними обставинами в адміністративному судочинстві. *Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві* : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. С. 96–102.

7. Черняк Є. Застосування судами положень Конституції України як норм прямої дії та право на перегляд судового рішення за наслідками встановлення конституційності закону, іншого правового акта чи їх окремих положень як засіб захисту основних прав і свобод. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 4. С. 115–126. doi.org/10.30970/jcl.4.2020.7

8. Кузіна І. Декриміналізація діяння законом та за рішенням Конституційного Суду. URL: <https://whitecollarblog.info/decrime> (дата звернення: 31.10.2021).

9. Єзеров А. А. Неконституційність закону як підстава для перегляду судових рішень за виключними обставинами в адміністративному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2020. № 3. С. 112–124.

10. Кравчук В. Неконституційність закону як підстава перегляду судового рішення за виключними обставинами. *Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві* : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. С. 87–93.

11. Колішний В. У КАС з'ясували, чи є сенс у визнанні неконституційним закону, якщо неможливо поновити порушені ним права громадян. *Закон і бізнес*. 2019. Вип. 36 (1438). URL: https://zib.com.ua/ua/139240-chi_e_sens_u_rishenni_ks_yakscho_nemozhливо_ponoviti_porushhe.html (дата звернення: 31.10.2021).

12. Папуашвілі Г. Протиріччя між принципами індивідуального захисту та юридичної визначеності: ефективність конституційного правосуддя в часі. *Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві* : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. С. 56–59.

13. Норкус Р. Правові наслідки рішень суду європейського союзу та національних судів. *Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві* : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. С. 34–40.

14. Брокер Л. Напруженість між правовою визначеністю та забезпеченням матеріальної справедливості: обсяг зворотної дії рішень конституційного суду з точки зору перегляду рішень адміністративних судів, які набули законної сили. *Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві* : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. С. 20–25.

15. Барабаш Ю. «Засіб захисту прав vs юридична визначеність» як дилема вітчизняної офіційної конституційної доктрини в контексті функціонування інституту індивідуальної скарги. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 4. С. 47–60. doi.org/10.30970/jcl.4.2020.2

16. Савчин М. Юридична сила рішень конституційного суду України та їх імплементація в адміністративному судочинстві. *Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві* : зб.

матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. С. 65–71.

17. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Яновської О. Г., Бакуліної С. В., Власова Ю. Л., Уркевича В. Ю. в кримінальному провадженні за заявою ОСОБА_1 про перегляд ухвали Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 жовтня 2019 року за виключними обставинами (справа № 4819/49/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081754>.

18. Смокович М. Впровадження рішень Конституційного Суду України: пошуки ефективного механізму захисту прав людини. *Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві* : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. С. 9–17.

19. Барак А. Судейское усмотрение. Москва : Норма, 1999. 364 с.

Пушняк О. В., канд. юрид. наук, доцент кафедри теорії і філософії права, Національний юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: pushnyak.o@gmail.com ; ORCID 0000-0003-3088-1040

К вопросу об обратном действии во времени решений Конституционного Суда Украины

Статья посвящена проблеме направлений действия во времени решений Конституционного Суда Украины о признании неконституционными положений нормативно-правовых актов, в частности, вопросу ретроактивности указанных решений. Проанализированы с точки зрения правовой доктрины законодательство и практика конституционного и высших судов Украины. В частности, исследована общая установка судов на неретроактивность решений Конституционного Суда Украины в сфере нормоконтроля и исключения из нее. Особое внимание уделено устоявшейся правовой позиции судов, согласно которой ст. 152 Конституции Украины истолкована как делающая невозможной ретроактивность указанных решений Конституционного Суда Украины. Отмечены фундаментальные недостатки этой позиции, которая своей категоричностью противоречит ряду основополагающих правовых принципов. Выявлена и ее ошибочность с точки зрения догмы права и техники аргументации. Указывается на необходимость более гибкого подхода к определению направлений действия во времени решений Конституционного Суда Украины, при котором их ретроактивность возможна и во многих случаях необходима. Сделан вывод о том, что действующее законодательство Украины преимущественно не запрещает ретроактивность решений Конституционного Суда Украины.

Ключевые слова: обратное действие по времени решений Конституционного Суда Украины; ретроактивность; прямое действие во времени; немедленное действие во времени; перспективное действие во времени; конституционная жалоба; неконституционность закона; *res judicata*.

Pushniak O. V., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Department of Theory and Philosophy of Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: pushnyak.o@gmail.com ; ORCID 0000-0003-3088-1040

On the matter of retroactivity of the rulings of the Constitutional Court of Ukraine

The article focuses on the problem of the temporal effect of the rulings of the Constitutional Court of Ukraine declaring the unconstitutionality of legislation, in particular on the matter of retroactivity of such rulings. Based on the existing standpoints in the legal doctrine, the author has analyzed the legislation and legal practices of Ukraine, notably the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court. In particular, the highest consideration is given to the

established legal positions of the courts, which set up the non-retroactivity of the rulings of the Constitutional Court of Ukraine on unconstitutionality of an act of legislation. This position is based on the courts' interpretation of Art. 152 of the Constitution of Ukraine as such, which makes it impossible for these rulings of the Constitutional Court of Ukraine to be retroactive. The article also examines the exceptions to this rule.

The author notes the fundamental shortcomings of this position, whose categorical approach contradicts a number of fundamental legal principles. It unjustifiably prefers legal certainty, ignoring the requirements of justice, protection of human rights, equality, as well as a number of components of legal certainty or similar requirements of supremacy and direct effect of the Constitution of Ukraine, consistency of law, legality.

The inconsistency of such position is also highlighted from the standpoint of the legal dogmatics and argumentation. In general, the decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court on this matter do not contain any detailed or proper arguments. Meanwhile, there is a misinterpretation of the relevant provision of the Constitution of Ukraine as determining the direction of the temporal effect of the ruling of the Constitutional Court of Ukraine on the rights and obligations, when in fact this provision directly sets only the dates of invalidation of unconstitutional provisions.

Under such conditions, the author states that the general principles of law, the current Constitution and legislation of Ukraine generally do not prohibit the retroactivity of rulings of the Constitutional Court of Ukraine on unconstitutionality of an act of legislation. Rather, they point at its necessity in many cases. At the same time, the author emphasizes the need for a more flexible approach to determining the directions of the temporal effect of rulings of the Constitutional Court of Ukraine.

Keywords: retroactivity of rulings of the Constitutional Court of Ukraine; retroactivity; retrospectivity; immediate temporal effect; prospectivity; judicial review; res judicata.

References

1. Bakhrakh, D.N. (2004). *Dejstvie norm prava vo vremeni: Teoriia, zakonodatelstvo, sudebnaia praktika*. Moscow: Norma [in Russian].
2. Barabash, Iu. (2010). Preiudytsialnist rishen Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy: problemni pytannia teorii ta praktyky. *Pravo Ukrainy*, 6, 45–53 [in Ukrainian].
3. Lasko, I.M. (2013). Pytannia vykonannia rishen Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy ta vyznannia normatyvno-pravovoho akta v sferi sotsialnogo zabezpechennia nekonstytutsijnym. *Sudova apeliatsiia*, 2 (31), 19–24 [in Ukrainian].
4. Pushniak, O.V. (2017). Diia u chasi sudovyh rishen z normokontroliu v Ukraini. *Problemy zakonnosti*, 137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_137_4. doi: 10.21564/2414-990x.137.98701 [in Ukrainian].
5. Pushniak, O.V. (2009). *Pravo i chas*. Kharkiv: Finn [in Ukrainian].
6. Jezerov, A.A. (2020). Nekonstytucijnist zakonu jak pidstava dlja peregljadu sudovyh rishen za vykljuchnymy obstavynamy v administratyvnomu sudochynstvi. *Jurydychni naslidky vyznannja normatyvnoho akta nekonstytucijnym dlia zakhystu prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi : zb. materialiv Mizhnar. seminaru-praktykumu (Kyiv, 31 lyp. 2020 r.) / Kasac. admin. sud u skladi Verkhovnoho Sudu. Legal Consequences of Determining a Normative Act Unconstitutional for the Protection of Human Rights in Administrative Justice Process*. Workshop materials Kyiv, July 31, 2020; Administrative Cassation Court within the Supreme Court. Kharkiv: Pravo, 96–102 [in Ukrainian].
7. Chernjak, Je. (2020). Zastosuvannia sudamy polozhen Konstytucii Ukrainy iak norm priamoi dii ta pravo na peregljad sudovogo rishennja za naslidkamy vstanovlennja konstytucijnosti zakonu, inshogo pravovogo akta chy ih okremykh polozhen iak zasib zahystu osnovnyh prav i svobod. *Ukrainskyi chasopys konstytucijnogo prava*, 4, 115–126. doi.org/10.30970/jcl.4.2020.7 [in Ukrainian].
8. Kuzina, I. (2021). Dekryminalizacija dijannja zakonom ta za rishennjam

Konstytucijnogo Sudu. URL: <https://whitecollarblog.info/decrime> [in Ukrainian].

9. Jezerov, A.A. (2020). Nekonstytucijnist zakonu jak pidstava dlja peregljadu sudovyh rishen za vykljuchnymy obstavynamy v administratyvnomu sudochynstvi. *Visnyk Konstytucijnogo Sudu Ukrainy*, 3, 112–124 [in Ukrainian].

10. Kravchuk, V. (2020). Nekonstytucijnist zakonu jak pidstava peregljadu sudovogo rishennja za vykljuchnymy obstavynamy. *Jurydychni naslidky vyznannja normatyvnogo akta nekonstytucijnym dlja zakhystu prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: zb. materialiv Mizhnar. seminaru-praktykumu (Kyiv, 31 lyp. 2020 r.); Kasac. admin. sud u skladi Verkhovного Sudu. Legal Consequences of Determining a Normative Act Unconstitutional for the Protection of Human Rights in Administrative Justice Process*. Workshop materials Kyiv, July 31, 2020; Administrative Cassation Court within the Supreme Court. Kharkiv: Pravo, 87–93 [in Ukrainian].

11. Kolishnyj, V. (2019). U KAS zjasovuvaly, chy je sens u vyznanni nekonstytucijnym zakonu, jakshho nemozhlyvo ponovyty porusheni nym prava gromadjan. *Zakon i biznes, issue 36 (1438)*. URL: https://zib.com.ua/ua/139240-chi_e_sens_u_rishenni_ks_yakscho_nemozhlyvo_ponoviti_porushe.html [in Ukrainian].

12. Papuashvili, G. (2020). Protyrichchja mizh pryncypamy individualnogo zahystu ta jurydychnoi vyznachenosti: efektyvnist konstytucijnogo pravosuddja v chasi. *Jurydychni naslidky vyznannja normatyvnogo akta nekonstytucijnym dlja zakhystu prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: zb. materialiv Mizhnar. seminaru-praktykumu (Kyiv, 31 lyp. 2020 r.); Kasac. admin. sud u skladi Verkhovного Sudu. Legal Consequences of Determining a Normative Act Unconstitutional for the Protection of Human Rights in Administrative Justice Process*. Workshop materials Kyiv, July 31, 2020; Administrative Cassation Court within the Supreme Court. Kharkiv : Pravo, 56-59 [in Ukrainian].

13. Norkus, R. (2020). Pravovi naslidky rishen sudu jevropejskogo sojuzu ta nacionalnyh sudiv. *Jurydychni naslidky vyznannja normatyvnogo akta nekonstytucijnym dlja zakhystu prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: zb. materialiv Mizhnar. seminaru-praktykumu (Kyiv, 31 lyp. 2020 r.); Kasac. admin. sud u skladi Verkhovного Sudu. Legal Consequences of Determining a Normative Act Unconstitutional for the Protection of Human Rights in Administrative Justice Process*. Workshop materials Kyiv, July 31, 2020; Administrative Cassation Court within the Supreme Court. Kharkiv: Pravo, 34–40 [in Ukrainian].

14. Broker, L. (2020). Napruzhenist mizh pravovoju vyznachenistju ta zabezpechennjam materialnoi spravedlyvosti: obsjag zvorotnoi dii rishen konstytucijnogo sudu z tochky zoru peregljadu rishen administratyvnyh sudiv, jaki nabuly zakonnoi syly. *Jurydychni naslidky vyznannja normatyvnogo akta nekonstytucijnym dlja zakhystu prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: zb. materialiv Mizhnar. seminaru-praktykumu (Kyiv, 31 lyp. 2020 r.); Kasac. admin. sud u skladi Verkhovного Sudu. Legal Consequences of Determining a Normative Act Unconstitutional for the Protection of Human Rights in Administrative Justice Process*. Workshop materials Kyiv, July 31, 2020; Administrative Cassation Court within the Supreme Court. Kharkiv: Pravo, 20–25 [in Ukrainian].

15. Barabash, Ju. (2020). «Zasib zahystu prav vs jurydychna vyznachenist» jak dylema vitchyznjanoi oficijnoi konstytucijnoi doktryny v konteksti funkcionuvannja instytutu individualnoi skargy. *Ukrainskyj chasopys konstytucijnogo prava*, 2020, 4, 47–60. doi.org/10.30970/jcl.4.2020.2 [in Ukrainian].

16. Savchyn, M. (2020). Jurydychna syla rishen konstytucijnogo sudu Ukrainy ta ih implementacija v administratyvnomu sudochynstvi. *Jurydychni naslidky vyznannja normatyvnogo akta nekonstytucijnym dlja zakhystu prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: zb. materialiv Mizhnar. seminaru-praktykumu (Kyiv, 31 lyp. 2020 r.); Kasac. admin. sud u skladi Verkhovного Sudu. Legal Consequences of Determining a Normative Act Unconstitutional for the Protection of Human Rights in Administrative Justice Process*. Workshop materials Kyiv, July 31, 2020; Administrative Cassation Court within the Supreme Court. Kharkiv: Pravo, 65–71 [in Ukrainian].

17. Okrema dumka suddiv Velykoi Palaty Verhovного Sudu Janovskoi O.G., Bakulinoi S.V., Vlasova Ju.L., Urkevycha V.Ju. v kryminalnomu provadzhenni za zajavoju OSOBA_1 pro

peregljad uhvaly Kasacijnogo kryminalnogo sudu u skladi Verhovnogo Sudu vid 25 zhovtnja 2019 roku za vykljuchnyy obstavynamy (sprava № 4819/49/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081754> [in Ukrainian].

18. Smokovych, M. (2020). Vprovadzhennja rishen Konstytucijnogo Sudu Ukrainy: poshuky efektyvnogo mehanizmu zahystu prav ljudyny. *Jurydychni naslidky vyznannja normatyvnogo akta nekonstytucijnym dlia zahystu prav ljudyny v administratyvnomu sudochynstvi: zb. materialiv Mizhnar. seminaru-praktykumu (Kyiv, 31 lyp. 2020 r.); Kasac. admin. sud u skladi Verkhovnogo Sudu. Legal Consequences of Determining a Normative Act Unconstitutional for the Protection of Human Rights in Administrative Justice Process. Workshop materials Kyiv, July 31, 2020; Administrative Cassation Court within the Supreme Court. Kharkiv: Pravo, 9-17.* [in Ukrainian].

19. Barak, A. (1999). *Sudejskoe usmotrenie*. Moskva : Norma [in Russian].

Надійшла до редколегії 12.11.2020 р.

